
Prikazi in ocene

Radikalizem in moralnost?

Nicholas Churchich

Marxism and Morality

A Critical Examination of Marxist Ethics

James Clarke & Co., Cambridge 1994, 319 str.

Marksistična teorija morale doslej še ni doživela splošnega, objektivnega in temeljitega prikaza, ugotavlja Nicholas Churchich, avtor knjige *Marksizem in moralnost*, ki želi biti prav to. Knjiga res obširno in dosledno prikaže in povzame tako spreminjajoče se poglede na moralo obeh utemeljiteljev marksizma v njunih posameznih spisih, kot tudi poglede njunih naslednikov, ruskih revolucionarjev ter sodobnih zahodnih in ruskih uradnih marksistov. A ob vsakem od pomembnih vprašanj moralne teorije, ki jih obravnava knjiga, od človekovih pravic in dolžnosti, do izvora in pomena moralnih idej, lahko avtor ugotavlja le, da so pogledi obeh utemeljiteljev marksizma nanj skopi, protislovní, nedosledni, površni in pomanjkljivo opredeljeni. Odnos marksizma do moralne teorije je torej globoko problematičen in nejasen, zato tudi ni čudno, da različni avtorji o tem odnosu zagovarjajo povsem nasprotna mnenja: od Althusserjevega prepričanja, da v Marxovi teoriji ni niti sledu moralnosti in da je povsem amoralna, torej onstran morale, do mnenj avtorjev, ki menijo, da je marksizem protimoralen in v nasprotju s kakršnokoli moralo ter nasprotnih mnenj nekaterih ruskih

uradnih marksistov, ki zagovarjajo trditev, da šele marksizem vzpostavlja kriterije resnično človeške morale.

Na problematičnost tega odnosa pa meri tudi naslov naše ocene te knjige, ki namiguje na to, da je pravi vir problematičnosti odnosa med marksizmom in moralno teorijo prav radikalnost marksistične teorije oz. ideologije ter skrajno radikalne ideje obeh njenih tvorcev. Tako je Schumpeter v *Zgodovini ekonomske analize* pripomnil, da kljub vsem Marxovim dosežkom na področju ekonomske analize in veličini njegove vizije ekonomske interpretacije zgodovine, njegova teorija ostaja v temelju napačna, saj temelji na ideološki zablodi, ki je posledica avtorjevih radikalnih idej, ki jih je prevzel iz takrat razširjenega meščanskega radikalizma. Ti radikalni nazorí so bili vzpostavitev družbene strukture in odnosov oblasti, ki sta botrovala razvoju kulture, sposobni dojeti le kot »zaslužjenje«. Iz teh idej izvira tudi Marxova teorija eksploatacije ali izkoriščanja in njegovo zavzemanje za odpravo izkoriščanja v neki harmonični bodoči družbi, kar je tudi Freud imel za eno največjih političnih iluzij. Prav tako je brezpuno napačna in ideološka tudi njegova

teorija razredov, ki s poudarjanjem nujnega antagonizma med dvema nasprotnima razredoma zgreši dejansko stanje prav toliko kot izključno poudarjanje harmonije med razredi, prav tako pa je tudi teoretsko neutemeljena in neproduktivna. Vendar pa je Marx očitno potreboval takšne postavke, da je lahko nanje oprl svoje doneče fraze. Tudi v njegovem primeru namreč ogorčena retorika prikriva prav teoretske pomanjkljivosti. Kljub pronicljivemu analitičnemu duhu, ki pa ga je intelektualna radovednost neprestano zanašala v odmike od glavnega predmeta raziskovanja, je zato zapustil za sabo nedokončano delo in goro neurejenih spisov, ki je niso uspeli urediti in sistematizirati niti množice njegovih najbolj prizadevnih privrženecv.

Ta splošna dejstva o Marxovi teoriji in marksizmu seveda veljajo tudi za njegov in marksistični odnos do moralne in etične teorije, s to razliko, da bi bil le redkokdo pripravljen trditi, da se najpomembnejši teoretski prispevki Marxa in marksizma nanašajo prav na področje moralne teorije, kot to velja za ekonomsko teorijo in sociologijo. Torej se mora s podobnimi problemi spopasti tudi knjiga Nicholasa Churchicha, ki si za nalogo postavlja predstaviti vse, kar sta Marx in Engels napisala o etiki, obenem pa predstaviti tudi najpomembnejše trditve poznejših marksistov o etičnih vprašanjih. Avtor sam na srečo ni marksist, kar je za bralca dobrodošlo predvsem zato, ker zaradi tega njegovih trditvev ni potrebno dešifrirati s stališča ostrih medsebojnih frakcijskih in ideoloških spopadov med posameznimi strujami marksizma, ki jih najpogosteje opredeljuje narcizem majhnih razlik in komaj opazni odtenki v interpretacijah posameznih dejstev in trditvev, ki so nepoznavalcu konteksta teh znotrajmarksističnih sporov pogosto komajda razumljivi. Avtor daje prednost objektivni filozofski analizi svojega predmeta, torej Marxovih pogledov na mo-

ralna in etična vprašanja, do Marxa je kritičen na podoben način kot Schumpeter, torej mu prizna njegove zasluge, a prav tako natančno pokaže tudi, kje ležijo njegove slabosti in pomanjkljivosti. Zato lahko pritrdimo mnenju založnikovega recenzenta, da je Churchicheva knjiga eno najboljših del, ki so jih o tej temi napisali nemarksisti, zaradi avtorjevega pristopa pa je tudi njegova analiza Marxa jasnejša in doslednejša kot pri veliki večini marksistov. Vendar pa, ali pa morda prav zaradi tega, naš avtor v nasprotju z večino opazovalcev ne misli, da nedavni propad realnega socializma in razkroj komunistične ideje pomeni tudi že teoretsko in ideološko smrt marksizma. Obenem pa je res tudi to, da je marksizem bil in je še vedno, kot smo že ugotovili, predvsem stvar in ideologija radikalnih intelektualcev, pomembnost marksizma za kogarkoli izven teh krogov, na primer za množice, pa je zgolj ideološka iluzija tako samega Marxa kot njegovih takratnih in poznejših privrženecv. Zato tudi ne more presenečati, če je kljub vsemu marksizem tudi danes preživel v otokih intelektualnega radikalizma, tudi v takih deželah, kot je npr. Amerika.

Knjiga sama je pri obravnavi svojega predmeta nedvomno temeljita in bogato in dosledno argumentirana. Vsebina je razdeljena na deset poglavij, ki obravnavajo posamezna pomembna vprašanja moralne teorije, vsako od poglavij pa se začne s prikazom odgovorov, ki so jih na obravnavano vprašanje ponujale glavne smeri moralne filozofije predvsem v razsvetljenškem obdobju, ki je večinoma služilo kot Marxov teoretski in ideološki vir ter okvir, znotraj katerega oziroma v nasprotju do katerega je izoblikoval svoja stališča o moralnih vprašanjih. Avtor sledi tem stališčem v posameznih Marxovih delih in pokaže na njihove spremembe in protislovja med njimi, prav tako pa ustrezno in

nepriustransko predstavi tudi teorije Marxovih nasprotnikov, ki jih je ta tako rad napadal. Temu sledi še prikaz najpomembnejših struj in avtorjev v poznejši zgodovini marksizma in njihovih stališč o posameznem vprašanju. Dejali smo že, da je knjiga temeljita in zato lahko upravičeno velja za referenčno delo ali služi kot učbenik za posebno področje moralne filozofije. Prav tako lahko nudi dovolj celovito informacijo in analizo nekemu, ki ni podrobno seznanjen z marksistično teorijo in takšnih bo verjetno večina angleško govorečih bralcev te knjige. V naših krajih pa se branje takšne knjige bralcu skoraj nujno zazdi duhamorno ponavljanje že davno znanih in tisočkrat slišanih dejstev. Na naši zemljepisni dolžini (in seveda tudi tistih bolj vzhodnih) je mogoče neseznanjenost z marksizmom razumeti le kot privilegij, saj smo bili vsi bolj ali manj žrtve nekritičnega slavljenja marksizma in pretiranega ter enostranskega zanimanja za Marxa. Vendarle pa lahko upamo, da bodo vsaj naslednje generacije deležne tega privilegija in se bo tudi pri njih pojavila potreba po takšni knjigi, ki objektivno in kritično analizira marksistične poglede na moralno teorijo.

Oglejmo si zdaj na hitro še vsebino knjige. Avtor jo začne z mislijo Kolakowskega, da pri Marxu ni vprašanja ali teme, ki ne bi bila sporna, in dodaja, da to še posebej velja za marksistično etiko. Navkljub Althusserju, ki je menil, da so Marxa zanimali razredni interesi, ne pa morala, avtor ugotavlja, da sta Marx in Engels vendarle venomer govorila o morali - moralo proletariata sta skušala celo znanstveno utemeljiti, obsodba kapitalizma je imela moralno ozadje in se opirala na ne povsem definirana normativna etična merila, prav tako pa so bile sicer nejasne moralne ideje prisotne tudi v ideji bodoče komunistične družbe, ki naj bi realizirala izvorno dobroto človeka in ustvarila re-

snično humano moralo. Glavni cilj marksističnega napada je bila utilitaristična moralna teorija, prav tako pa tudi konkurenčne vizije socializma. Kljub kritiki moralnega relativizma meščanske družbe in zanikanju večnih moralnih načel pa tvorca marksizma nista uspela izoblikovati nobenega pozitivnega koncepta morale. Prav zato je lahko pozneje Lenin revolucionarno nasilje opisal le kot sredstvo za doseganje podobno abstraktnih moralnih ciljev. Prvo poglavje knjige z naslovom *Moralnost: buržoazna in »resnično«* humana, nato pokaže na Marxove razsvetljenške idejne vire in na njegovo navdušenje nad idejami Rousseauja ter idejama napredka in znanosti kot edine neideološke umske dejavnosti. Opozori tudi na to, da podobno, kot Marx ni bil konsistenten pri formulaciji lastnih moralnih stališč, ni bil konsistenten niti pri kritikah svojih nasprotnikov. Za kritiko Kanta in njegove moralne filozofije mu je povsem zadoščalo povzeti glavne točke Heglove kritike, ki pa jo je v nasprotju s Heglovim idealizmom skušal opreti na materialni vzrok razvoja proizvodnih sredstev. Nekonsistentnost je seveda prisotna tudi v ideji »resnično humanega«

komunizma, v katerem naj bi bil končno odpravljen nesklad med javnim in zasebnim interesom, a na povsem specifičen način, namreč s podreditvijo posameznika, njegovih interesov, avtonomije in etičnih meril skupnosti. Tej skupnosti oziroma telesu, ki naj bi jo predstavljalo, so v ta namen na voljo neomejena sredstva, saj lahko npr. po mnenju Trotskega samo revolucionarno nasilje odreši svet kapitalizma. Tako imaginarni interes kolektiva postane najvišji zakon in edino merilo marksistične moralnosti. Odveč je seveda pripomniti, da je bila prav ta kolektivistična ideologija oziroma ideja, da lahko neko kolektivistično telo ali država nadzira, načrtuje in usmerja celotno življenje družbe in s tem izničuje avtonomijo

posameznikov, po Hayekovem povsem upravičenem mnenju tako osrednja točka kot tudi največja zabloda marksistične in socialistične teorije.

Drugo poglavje, *Izvor in razvoj moralnih idej*, ugotavlja, da je marksistična teorija tipičen proizvod devetnajstega stoletja, ko so moralne teme, ki so pritegovale zanimanje mislecev osemnajstega stoletja, nadomestila gnoseološka vprašanja razmerja med bitjo in mišljenjem. Znotraj tega okvira se je izoblikovalo nasprotje med idealizmom in materializmom, kot tretja možnost pa se je ponujal dialektični materializem. Ta je zavrnil kantovsko razsežnost noumenalnega in jo zvedel na raven fenomenov, prav tako pa naj bi tudi materialistično preobrnil Heglovo idealistično dialektiko. Realni temelj pojavov, tudi pojava morale, naj bi tako predstavljala ekonomska dejstva. Tudi sicer je mogoče večino Marxovih prizadevanj razložiti kot rezultat njegove obsedenosti z ekonomijo, ki je takrat zavzela vlogo osrednje družbene vede, ki sta jo pred njo imeli moralna in pravna filozofija, za njo pa sociologija. Prav tako pa sta na Marxa pomembno vplivala La Mettriejeva ideja človeka stroja, katerega ravnanje, pa tudi njegove moralne ideje, določajo naravni zakoni, in pa Laplaceova ideja, da je prihodnost načeloma mogoče napovedati, če poznamo naravne in zgodovinske zakone, ki jo določajo. Prav v to so namreč usmerjena vsa marksistična prizadevanja za odkrivanje objektivnih zgodovinskih zakonov. Marksizem je bil torej v pomembni meri reakcija na idealizem. Zavrnil ga je s trditvijo, da so moralna pravila proizvod družbe, saj v nasprotju s trditvami idealizma »zavest ne more obstajati zunaj človeka in narave«. (str. 57) (Sonce razsvetljenega uvida v samo bistvo stvari, ki obsije človeka ob zapopadenju tako genialne trditve, poplača bralcu ves trud ob branju še tako duhamorne knjige.) Dodamo lahko

le, da je precej ustrežnejša od takšnega zvajanja morale na proizvodne sile Humova ideja, da so pravila morale sicer rezultat, a *nenameravani* rezultat človekovega moralnega delovanja.

Tudi naslednje poglavje, *Dvoumnost v marksistični interpretaciji dobrega in zla, pravičnega in nepravičnega*, pokaže zavezanost marksizma naivnemu razsvetljenstvu, ki povzema sokratovski kredo, da vednost predstavlja vrlino, osvobaja in moralno povzdiguje, medtem ko je moralno napačnih dejanj kriva človekova nevednost, zato je potrebno podpreti razum v borbi proti dogmam in nevednosti ter poskrbeti za izobraževanje in vzgojo. Marksizem temu doda še uresničitev pravih človekovih potreb, medtem ko spremembi družbe daje prednost pred spremembo posameznika. Razlog, zakaj od lacanovske triade potreba - zahteva - želja marksizem upošteva le potrebe, je očitno ta, da imajo zgolj potrebe videz materialne samoumevnosti. V svoji analizi družbe Marx vse pojave od človekovih pravic do individualizma razglasi za zgolj negativne in jih pojasni kot izraz egoizma, ki je poistoveten s slabim oziroma *zlom*. Vendar pa sledi Heglu pri poudarjanju nujne vloge zla v zgodovini in »zlo« kapitalizma interpretira le kot uvod v Dobro komunizma. Tudi naslednje poglavje, *Človek: njegova narava in vrednote*, pokaže, kako Marx zavrne vse ideje o nespremenljivi človekovi naravi ali značaju, iz katerega naj bi izvirale njegove moralne vrednote. Te so po njegovem mnenju zgolj relativne in zato kot dosleden naturalistični racionalist zavrača koncept posameznikove moralne integritete, saj posameznika podreja kolektivu. Prava narava človeka bo po njegovem mnenju seveda realizirana šele v utopičnem komunizmu. Pri interpretaciji zgodovine skuša marksizem izpeljati nadaljevanje Darwinovega projekta v okvirih družbene teorije. Dejansko

sta tako Marx kot Engels pozdravila Darwinovo delo, ko pa ju je Darwin napadel, sta njegovo teorijo hitro razkrinkala kot teoretski odraz družbe egoističnih posameznikov. V naslednjem poglavju, *Moralni kriteriji: buržoazni in komunistični*, avtor obravnava Marxov spopad z vodilnimi moralnimi teoretiki njegove epohe. Vsi po vrsti, od materialistov francoskega razsvetljenstva do samega Benthama in Adama Smitha, ki nastopa le kot pisec *Bogastva narodov*, kljub njegovemu pomembnemu delu iz moralne teorije *Teorija moralnih občutkov*, in celo Kanta, so obtoženi utilitarizma in obrambe sebičnih posameznikov, ali pa vsaj, tako kot Hegel, družbe, ki temelji na izkoriščanju. In ker so Marxovi lastni pozitivni moralni koncepti povsem nejasni, so seveda mogoče tudi špekulacije o tem, ali ni bil celo sam nemara v nekem širšem smislu prikriti utilitarist. Podrobneje obravnava to polemiko poglavje *Prizadevanje za lastnim interesom in altruizem*, ki ugotavlja, da je Marx celotno novoveško zgodovino osvobajanja posameznika iz podreditve skupnosti, ki se je izražala v teorijah naravnega prava, naravne religije in naravne ekonomije od Hobbesa in Locka do Adama Smitha in Benthama, razumel le kot vzpon sebičnega posameznika na škodo družbe, saj je korist nekoga povsem ideološko lahko razumel le kot škodo za drugega. Celo zagovorniki človekove družbene narave med škotskimi razsvetljenci, kot sta bila Shaftesbury in Hutcheson, so bili zanj le privrženci razredne družbe. Povsem rousseaujevsko je verjel, da bo s kapitalizmom izginil tudi sebični posameznik. In Churchich na tem mestu (str. 154), čeprav je sicer bolj naklonjen Jungovim idejam, poseže celo po Freudovi zavrnitvi teh argumentov. V *Nelagodju v kulturi* namreč Freud ugotavlja, da so marksistične ideje o človekovi naravi, ki človeka samega po sebi nimajo ne za dobrega ne

za slabega in ne za egoističnega, »nevzdržna iluzija«. Človekova sebičnost je neodvisno psihološko dejstvo in tako kot agresivnost, tudi ona ni nastala šele z lastnino.

Marx pa je nasprotno komunizem orisal kot harmonijo interesov, a je za razliko od Hegla, ki je posamezniku naložil služenje državi, tega podredil celotnemu ljudstvu, torej totalitarnemu kolektivu. Zato lahko tudi naslednje poglavje, *Pravice in dolžnosti*, ugotavlja le, da je Marx menil, da meščanska družba enim namenja pravice, drugih pa dolžnosti in je tako zavračal tako pojem pravic kot pojem dolžnosti, ki ga je imel le za hrbtno stran prvega, da je imel vse pravice za »klubске« oziroma »razredne«, da je zavračal tako pozitivno-pravne kot normativne pravice, meščansko svobodo vesti in celo sam pojem prava, tako pojem naravnih pravic kot pojem družbene pogodbe, predvsem pa seveda lastnino kot temeljno človekovo pravico, ki jo je imel za uzurpacijo in vir vsega družbenega zla. Tudi enakost pravic je imel zgolj za iluzijo, pri tem pa ga ni motilo niti to, da se je v napadu na pojem naravnih pravic znašel na isti strani polemike z osovraženima pripadnikoma nasprotnih političnih ideologij, Benthamom in Burkom.

Ker je razsvetljensko obdobje, ko je ob prizadevanjih za oblikovanje nove moralne ureditve na novo definiralo pojem vrlin in vrline neposredno povezalo s posameznikovimi interesi, kot avtor ugotavlja v poglavju *Vrline, moralno zlo in pravičnost*, Marx tudi glede pojma vrlin proti nasprotnikom uporabi podobne argumente kot ob vprašanju interesov. Tipičen primer je Mandeville, ki ga je kljub njegovi spornosti zaradi njegove obrambe posameznikovih interesov vzel v bran Adam Smith, Marx pa ga ima za cinika, ki razkriva pokvarjenost meščanske družbe. V skladu z židovsko-krščansko tradicijo tu-

di Marx razume denar kot vir vsega zla. Denar naj bi bil kriv za izgubo človekove neodvisnosti, varčevanje pa naj bi pomenilo le zapravljanje življenja. A zopet ostaja dejstvo, da niti ekonomske sile in ekonomska ureditev družbe ne bi mogla proizvesti človekovega pohlepa, če ta ne bi že obstajal. Marx na vse načine napada nemoralno kapitalistično družbo in ji nasproti postavlja proletarsko moralo in pravičnost bodočega komunizma, a zopet, kot je pripomnil Hayek, pozablja na dejstvo, da je prav kapitalizem pravzaprav ustvaril proletariat. Poleg tega pa so Marxove ideje o pravičnosti tako nejasne, da ni jasno niti to, ali je presežno vrednost, ki je predstavljala enega temeljev njegove teorije, dejansko imel za nepravično ali ne.

V predzadnjem poglavju, *Cilji in sredstva v boju za brezrazredno družbo*, si avtor ogleda Marxov utopični družbeni projekt. Če je bil Bentham prvi, ki je meščanski stan poistovetil z družbo kot celoto, pa je Marx storil isto s proletariatom. V spopadu s svojimi nasprotniki, ki jih je moral za vsako ceno pobiti, je prostodušno posegal celo po argumentih svojih drugih nasprotnikov. Tako je proti Comtu, sicer socialistu, ki pa je odtujitev štel za neodpravljiivo, uporabil Proudhonove argumente, pa čeprav je Proudhon, sicer nasprotnik lastnine, komunizem štel za največjo nevarnost, tiranijo in suženjstvo. Podobno je tudi Bakunin ideje o odmrtnosti države, nadzoru družbe nad posameznikom in diktaturo proletariata štel za obliko despotske oblasti in tiranije vladajoče večine. Sledič Proudhonu je sicer tudi Marx želel vzpostaviti razmejitev med lastnino (proizvodnih sredstev) in posedovanjem stvari, a njegova razmejitev ostaja docela nejasna. Omeniti sicer velja, da sta tako Marx kot Engels kljub ognjevitemu zavzemanju za nasilno revolucijo menila, da bi vsaj v Angliji in Ameriki delavci lahko dosegli svoje cilje na miren in praven način, seve-

da pa pri taki obliki političnega boja nista nameravala vztrajati za vsako ceno.

Zadnje poglavje knjige nosi naslov *Vera, znanost in etika*, v njem pa avtor najprej oriše prizadevanja razsvetljenske dobe za vzpostavitev nove religije, ki bi temeljila na razumu in v kateri bi vednost prevzela vlogo razodetja. Razsvetljenski deistični bog se je razodeval v naravi kot svojem delu, po stvaritvi sveta pa se vanj ni več vmešaval. Nasprotnik deizma so bili seveda predsodki in vraževerje krščanstva, vendar pa se deizem ni dolgo obdržal, saj ga je nadomestil ateizem. Tudi Marx in Engels kot dialektična ateista sta prevzela prepričanje La Mettrieja in Holbacha, da bo izginotju vere v boga sledila vzpostavitev »resnično humane moralnosti«. Religijo sta imela za proizvod odtujene družbe in menila, da je človekove duhovne potrebe, ki se izražajo v njej, treba zvesti na resnične materialne, saj človek za religiozno iluzijo najde le samega sebe, zato religija predstavlja samoodtujitev človeka in opij ljudstva. Kljub temu pa marksizem, ki je v imenu znanosti želel uničiti religijo, saj je imel religiozno etiko za »neznanstveno«, ni uspel odpraviti religije, še manj pa razložiti človekove potrebe po njej. Krščanske ideje so končno našle pot celo v vizijo komunizma, saj je Engels v svojih poznih delih deloma pozitivno ovrednotil zgodnje krščanstvo in ga primerjal s socializmom. Tako tudi Nicholasu Churchichu ni težko naštetih vrste pomembnih znanstvenikov od Newtona do Heisenberga in Russlla, ki so menili, da so verska čustva povsem združljiva z znanstveno dejavnostjo in tako zavrnilo marksistično zoperstavljanje znanosti in religije. Obenem pa je marksizem napadal religijo z namenom, da bi osvobodil človeka, vendar pa so že takratne kritike njegovih nasprotnikov in poznejša socialistična praksa dokazali, da je komunistična ideja najočitnejše zanikanje svobode.

Pripomniti pa velja, da avtor Nicholas Churchich pravilno detektira vir propagandnega učinka in ideološke privlačnosti marksizma, ki je v tem, da na področju morale nastopa z »znanstvenimi« argumen- ti, da torej nastopa s stališča apodiktične gotovosti na področju, na katerem takšne gotovosti, kantovsko rečeno, ni mogoče upravičeno uporabiti, vendar pa je takšna uporaba za privrženca privlačna prav zato, ker posameznika odreši težavnosti moralnega in etičnega presojanja.

Ob koncu se lahko skličemo tudi na Freuda, ki je v svojih delih dovolj natančno razkril psihične mehanizme, na katere se opira delovanje religije in tako zadovoljivo pojasnil tako ideološko moč religije kot tudi pomembno mesto, ki ga religija pogosto zavzema v posameznikovem moralnem življenju ter razkril psihološke vi- re človekove potrebe po religiji. Seveda pa je freudovska analiza prav tako pri- merna tudi za ideološko analizo in nam lahko razkrije delovanje ideologije mark- sizma kot sodobne oblike religije, ki se izraža v fanatični privrženosti njegovih članov, ki so za ohranitev svoje vere pri- pravljeni spregledati vsa dejstva, pa tudi v neskončni razcepljenosti marksizma na različne struje ali sekte.

Končno lahko komentiramo tudi marksi- stično misel, da je za materialistično zna- nost nujno zanikanje obstoja boga. Zani- kanje je, kot vemo, eden osnovnih psihič- nih obrambnih mehanizmov, ki pa nika- kor ne more odpraviti zanikanega dejstva. Zato lahko psihoanaliza na vprašanje o obstoju boga odgovori le z lacanovsko trditvijo, da »je Bog nezaveden«. S tega stališča pa lahko v sami marksistični teo- riji še kako prepoznamo prisotnost boga, namreč Boga zgodovinske nujnosti, ki vodi razvoj zgodovine skozi njene etape do končnega izteka v komunizmu. Seveda ni treba posebej pripominjati, da se brez opi- ranja na tega Boga zgodovinske nujnosti ves marksistični konstrukt dokončno po- dre.

S tem sicer ne mislimo trditi, da je laca- novska kritika edina upravičena kritika marksizma. Nasprotno, ker se marksizem opira na tako radikalne iluzije in zablode, pa tudi in nemara še bolj zaradi elementa resnice, ki ga kljub temu vsebuje, je po- trebno marksizem kritizirati s čimveč raz- ličnih stališč in teoretskih izhodišč. Vse- kakor pa je prav lacanovska kritika mark- sizma lahko resnično dosledna, konsistent- na in produktivna.

Gorazd Korošec